

İlkin Eminova ⁶⁵

VƏLİ XULUFLUNUN ELMİ YARADICILIĞINDA TAPMACALAR

Vəli Xuluflunun folklorumuzun öyrənilməsi sahəsindəki əsas fəaliyyətlərindən birini də tapmacaların toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri təşkil edib. Şifahi xalq ədəbiyyatının iki və daha artıq şəxs arasında dialoq formasında ortaya çıxan tapmacaların gündəlik həyatın bütün sahələrinin əhatə edildiyini nəzərə alan alimin də qeyd etdiyi kimi, onlar müxtəlif xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının məişətindəki bu və ya digər, əşya, sənət, peşə və olaylarla bağlı bir şəkildə yaranır. Mütəxəssislər, bir qayda olaraq, tapmacaları şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və maraqlı janrlardan biri kimi dəyərləndirirlər. Onlar arasında belə bir ortaq fikir var ki, digər folklor nümunələri kimi sözügedən janr da uzun əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəslə, ağızdan-ağza keçərək müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, bəzən forma və məzmununu dəyişdirmiş, yeni məna, məzmun əldə edərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə hesab edilir ki, keçmiş dövrlərdə tapmacalar əsasən mifik səciyyə daşmışdır. Bu fikirdə olan elm adamları düşüncələrini əsaslandırmaq üçün yunan mifologiyasına müraciət edir, Sfinkin adı ilə bağlı olan nağılları misal çəkir və həmin nağıllara istinadən bildirirlər ki, yunan mifologiyasına görə, əfsanəvi bir dağın zirvəsində bir quş varmış və həmin quş bir tapmacaya deyər və tapa bilməyəni məhv edərmiş. Həmin tapmaca belədir: O nədir ki, səhər dörd, günorta iki, axşam üç ayaqlı olur?

Həmin sualın cavabını Sofoklun “Çar Edip” faciəsinin (1) baş qəhrəmanı tapır və deyir: O insandır. Uşaq vaxtı əllərini yerə diyərəyərək iməklədiyi üçün dörd ayaqlı, cavanlığında iki ayaqlı, qocalandısa əlinə əsa alması səbəbindən üç ayaqlı olur. Bu tapmacanın məzmunu folklorşünası alim N. Seyidovun da diqqətini çəkmiş və o, eyni məzmunlu tapmacalara Azərbaycan folklorunda da ən azı beş variantda rast gəldiyini söyləyərək onlardan aşağıdakı ikisini misal göstərmişdir:

O nədi ki, səhər dörd,
Günorta iki,
Axşam üç ayaqlı.

Əzəli dörd ayaqlı,
Sonra iki ayaqlı,
Aylar keçər, illər keçər,
Dolanar üç ayaqlı (2, s. 4).

Məlum olduğu kimi, xalq arasında bu günün özündə də davam etməkdə olan folklor yaradıcılığının məhsulu kimi ərsəyə gələn Azərbaycan və ümumilikdə Türk tapmacaları, eləcə də dünya xalqlarının eyni məzmunlu folklor nümunələri özündə hər bir tarixi dövrün əlamətlərini, bu əlamətlərin ortaya çıxmasında önəmli rol oynayan elmi-texniki tərəqqinin nəticələrini də ehtiva edir. Bu baxımdan Türk xalqlarının tapmacaları xüsusilə zəngin və rəngarəngdir. Onlarda metafora ilə yanaşı, müqayisə və təşbeh kimi bir çox bədii vasitələrindən istifadə edildiyi, bəzilərində müqayisə və bənzətmələr ön plana çıxdığı, digərlərinin isə bilavasitə və sırf təsvirə əsaslandığı müşahidə edilir. Quruluşu baxımından nəzm və nəsr şəklində olan tapmacaların nəsrədən ibarət olan hissəsi nəzm formasında olanlara nisbətən azdır. Daha geniş şəkildə yayılmış olan mənzum tapmacalar əsasən iki və daha çox misradan ibarət olur.

Qeyd edək ki, tapmacaların sistemləşdirilməsi məsələsində H. Zeynallı və V. Xuluflu fərqli metod sərgiləmişlər. Əgər bunlardan birincisi onları mövzular üzrə qruplaşdırmağa üstünlük vermişsə, ikincisi isə tapmacaları sırf əlifba sırası ilə düzməyi lazım bilmiş və bu zaman onların coğrafi fərq və müqayisələrini də diqqətə çatdırmışdır.

V. Xuluflu eyni tapmacaların fərqli regionlardakı variantlarını da təqdim etməkdədir. Həmin tapmacalar bəzi hallarda sözləvicinin sivə fərləri ilə bir-birindən ayrılır. Bu baxımdan aşağıdakı məşhur tapmacanın Naxçıvandan və Bakıdan, daha dəqiq desək, Buzovnadan dərlənmiş variantlarını misal çəkə bilərik:

Naxçıvanda:

Ay gedər adamla,
Bir xonça badamla,
Nə dili var, nə ağzı
Hev danışar adamla.

Bakıda:

Ay gedir adamınan,
Bir xonça badamınan,
Nə dili var, nə ağzı
Danışır adamınan.

Folklorumuzun ən maraqlı janrlarından biri olan tapmacaların toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşrində böyük xidmətləri olan Vəli Xuluflu bu barədə fikirlərini kitabına yazdığı müqəddimədə açıq-aydın şəkildə ortaya qoyaraq ilk öncə sözügedən folklor incilərinin nəşrinin vacibliyini vurğulayır və bildirir ki, xalq ədəbiyyatının toplanmasında məqsəd babaların və ulu babaların çox ağıllı və dərrakəli olduqları, onların sözlərinin bu günkü həyatımızda bir çox faydalar verib, bir düstur olacağı üçün deyildir. “Onlar öz zamanələrində hər nə qədər mükəmməl

⁶⁵ AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

və mədəni bir həyat keçirmiş olsalar da, yüzlərcə il bundan qabaq keçirilən həyatın bizim üçün heç bir fayda verməyəcəyi məlumdur. Bu ədəbiyyatdan məqsəd bizdən əvvəl yaşayıb getmiş olan kütlənin həyatı ilə tanış olmaq və indiki həyatı ondan daha yüksək bir dərəcə qurmaqdır”.

Alim daha sonra yazır ki, “bizdən əvvəlki kütlənin, yəni daha qədim vaxtlar deyil, yüz, iki yüz il bundan əvvəl yaşayanların ictimai həyatı və bə cür keçindiyini nənərə alacaq olsaq, kəndlilərin çoxunun hələ indi də o həyatdan uzaqlaşmadığını görürük” (3, s. 4). Gətirdiyimiz sitatdan da göründüyü kimi, Vəli Xuluflu folkloru, o cümlədən tapmacaları xalq kütlələrinin etnoqrafik həyatının aynası kimi nəzərdən keçirməkdədir. O nun təsəvvüründə folklor və etnoqrafiya iç-içədir. Bu da təbiidir. Çünki əgər folklor xalqın, etnosun mənəvi yaradıcılığını tədqiq edirsə, etnoqrafiya daha çox maddi mədəniyyətini araşdırır. Mənəvi və maddi və mədəniyyət isə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ətlə dırnaq kimi bir-birindən ayrılmazdır.

Ümumiyyətlə bu fikir elmdə yeni deyil və bir çox ölkədə, o cümlədən əksər Avropa ölkələrində folklor və etnoqrafiya əlaqəli şəkildə öyrənilir. Fəqət keçmiş SSRİ-də onlar ayrı-ayrı elm sahələri kimi təsnif edilmiş və bu təsnifata əsaslanan ənənə bu günə qədər keçmiş sovet respublikalarının bir çoxunda davam edir. Məsələ hələ də tam həll edilməmiş qalır (4, s. 12-13).

Əlbəttə, V. Xuluflunun yuxarıdakı fikirlərini sırf etnoqrafiya ilə folklorun əlaqəliliyinə yönəlmiş fikirlər kimi nəzərdən keçirmək də doğru olmazdı. Çünki alimin həmin sözlərin ardınca qurduğu növbəti cümlələr məsələnin altında həm də müəyyən bir siyasətin durduğundan xəbər verir. Söhbət folklor və tapmacalarla heç bir əlaqəsi olmayan bu cümlədən gedir: “Yəqindir ki, yaxın vaxtlarda kooperativ və elektriklişmə vasitəsilə kəndlilər bu həyatdan aranacaq. Lakin onların öz həyatları tələbi üzərinə yaraydığı ədəbiyyat bizim üçün çox maraqlı materiallar verir” (3, s. 4).

Bu gün bu sözlər oxuyan hər kəsdə təəccüb hissi yarada bilər. Fəqət V. Xuluflunun yaşadığı dövrdə bu kimi, yəni məsələyə heç bir dəxli olmayan fikirlərin yazılması vacib şərt idi. Vacib idi ki, səni “Vətən xaini”, “xalq düşməni” və s. kimi adlarla damğalayıb “burjiazıyanın nökrəri” kimi güllələnməyə göndərməsinlər. Hər kəs covet rejiminə, Kommunist Partiyasına “sədaqətini sübut etmək” məcburiyyətində idilər.

Bəs, niyə “elektriklişmə”, niyə “kooperativ”?

Məsələ burasındadır ki, Sovetlərin VIII Ümumrusiya Qurultayında ölkənin elektriklişdirilməsi və kəndlərdə kooperativlərin, başqa sözlə kollektivləşdirmə və “kolxoz” təsərrüfatlarının yaradılması qarşıda duran əsas məsələlər kimi qərara bağlanmışdı, Leninin “sosializm üstəgəl bütün ölkənin elektriklişməsi bərabərdir kommunizm” şüarı hər yerdə təbliğ edilirdi, Hər yerdə “kolxoz quruculuğu”na start verilmişdi. Ziyalılar da partiya və dövlətin bu siyasətini dəstəkləməyə və mədh etməyə həbsə məhkum edilmək və ya da güllələnmək təhdidi altında məcbur edilirdilər.

Bir sözlə, Vəli Xuluflu bu sözləri əsərinə daxil etməyə məcburdu. Yalnız bundan sonra əsas məsələyə keçmək olardı və alimin də məhz həmin cümlədən sonra işin məğzinə keçdiyini görürük. Belə ki, o, bu sözlərin ardınca Bakıdan dərlənən və təbii ki, Bakı şivəsində olan “Anon çevirir, aton tərər” tapmacasını misal gətirir və bu tapmacanın cavabının “başmaq olduğunu qeyd edərək deyir ki, bu misal bizim qarşımızda əski həyatın mənzərəsini canlandırır. “Bu tapmacada şəhər həyatının meşşan bir ailəsi nəzərə gəlir; kişi mömindir, namaz qılandır; ev gəbə ilə döşənmişdir; başmaq qapının dabanında çıxarılır; kişi namaz qılmaqdan qabaq subaşına getməlidir; arvad aftafanı doldurub qarıya hazır qoymuş və başmaqları da çevirmişdir; kişi də geyinib çölə çıxmışdır. Buradan da bəhs etdiyimiz “Anon çevirir, aton tərər” tapmacası əmələ gəlmişdir” (3, s. 4).

Bu tapmacada söhbətin bir qumərbaz və ya çinovnikdən deyil, məhz mömin bir mömin şəxsəndən getdiyi barədə qənaətinə aydınlıq gətirən müəllif gəldiyi qənaətin tapmacanın cavabından doğduğunu bildirir. “Başmaq” cavabının daha çox şəhər həyatı ilə bağlı olduğunu bildirir. Beləliklə, bir daha məlum olur ki, folklor nümunələrinin mahiyyətini, o cümlədən tapmacaların özündə gizlədiyi mənalı dərinəndən dərk etmək üçün mütləq etnoqrafik biliklərə sahib olmaq lazımdır. Bu fikir öz təsdiqini nümunə kimi göstərilən növbəti tapmacanın təhlili zamanı da tapır.

V. Xuluflu daha sonra cavabı “yük yeri” olan “Gecə boşalar, gündüz dolar” tapmacasına keçərək yenidən öz etnoqrafik biliklərini nümayiş etdirir, həmin tapmacanı oxuyarkən özünü qara damda hiss etdiyini dilə gətirir. Daha sonra isə qara damın etnoqrafik təsvirini verir: “Damın ortasında ocaq yeri, bunun tam bərabərində tüstü bacası (orta baca), evin dörd tərəfi qurşaq hündürlüyündə hərmə, hərmənin üstündə qol dəhrəsi, balta dayanacaq sapılcası; damın bir bucağında nəmi qurulmuş tirin altında dirəklər vurulmuş, dirəkdən duz torbası asılmış; nəhayət evin dal tərəfində işıq üçün qoyulan balaca bacaların altında uk (yük) yeri nəzərimə gəldi. Yük yeri evin göndələninə və uzununa ağında kötük qoyulmuş iri pərdələr və kərənlərdir. Burada əvvəlcə gecə üstəndən gəbə, mitil yorğan-döşək yığılır, ən üstəndən cecim və ya şəddə kilim salınır” (3, s. 5).

Bu təhlildə zəngin etnoqrafik biliklərlə yanaşı xeyli arxaikləşmiş sözlə də rastlaşırıq ki, bu da folklorşünaslığın təkcə etnoqrafiya elmi ilə deyil, həm də dilçiliklə sıx bağlı olduğunu sübut etməkdədir. Hazırda həm etnoqraf həm də dilçi alimlərimizin ortaya qoyduğu bir sıra fundamental əsərlər var ki, onlarla tanış olmadan gerçək bir folklorşünas, daha dəqiq desək, V. Xuluflu səviyyəsində alim olmaq mümkün deyil.

Arxaizmləri bilmək nədən önəmlidir?

Bu suala cavab vermək üçün “İlan yarpızdan xorxan kimi” deyimini nəzərdən keçirək. Çoxları buradakı “yarpız” kəlməsini bitki adı ilə əlaqələndirirlər. Fəqət ilanın bu bitkidən qorxub-çəkinmədiyi məlumdur. Belə olan halda deyim mənasızlaşır. Lakin dilimizdə bu kəlmənin bir omoniminin olduğunu və onun zamanla arxaikləşərək sıradan çıxdığını bilməmiş olsaq, məsələ aydınlaşar. Məsələ burasındadır ki, “yarpız” kəlməsinin əski türkcədəki başqa

anlamı manqustdur. Bu kəlmə Kaşğari lüğətində, eləcə də “Qədim Türk lüğəti”ndə (5) verilir. Bəli, söhbət məhz ilanların qənimi olan manqustdan gedir.

Tapmacanın xalq ədəbiyyatının başqa növlərindən fərqli özəlliklərindən söz açan V. Xulufu tapmacanın materialının daha real və təbii olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki təbiətdə və həyatda görülən hər nə varsa, tapmacalar onların üzərində qurulur. Alimin sözlərinə görə, tapmacalarda gözəl təşbihlər, təsvirlər və səlis cümlələr az deyildir. Dil etibarilə də tapmacalar çox sadə və ahəngdardır. Xüsusən də təbiət təsvirləri öz sadəliyi və canlılığı ilə fərqlənir.

Müəllif fikrinin sübutu kimi kimi aşağıdakı nümunələri təqdim edir:

Ağac başında sarı yumaq.

Ağac darı quyus.

Daha sonra müəllif deyilənlərin təsdiqi kimi qələm və kağızın təsvir edildiyi başqa bir tapmacanı oxucuların nəzərinə çatdırır:

Ağzı bir, dili iki, canı yox,

Danışdığı sözün sarı yox.

Alim müqəddiməni bu cümlələrlə tamamlayır: “Bundan başqa hər tapmacanın yazılışında toplanan qəzaların tələffüzündə olan xüsusiyyəti mümkün qədər saxlamağa çalışdıq. Bunun dil mütəxəssislərinə əhəmiyyəti olduğu kimi, həq qəzada öz tapmacasını öz tələffüzündə oxuyar və başqa qəzalar da bu xüsusiyyət ilə tanış olar” (Xulufu V., 2013, s. 7-9).

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tapmacaları xalq həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Bir sözlə, xalq ən çox hansı təsərrüfat növü ilə məşğul olmuşsa, gündəlik həyatında ən çox hansı məişət əşyası və hadisələrlə üzləşmişsə, daha çox da onlarla bağlı tapmaca yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Стефанов О. Загадка Сфинкса // Горизонты гуманитарного знания. 2018. № 6 (архивировано в WaybackMachine). s. 204-219
2. Seyidov N. Müqəddimə // Tapmacalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2004. 208 s.
3. Xulufu V. Tapmacalar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Bakı: Nurlar, 2013. 112 s.
4. Лигец Р. С. Фольклор и историческая этнография. Инст. им. М., Маклая. Из-ство наука, 1983. 260 с.
5. Наделяев В.М., Насилов Д.М. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969.

Açar sözlər: tapmaca, Vəli Xulufu, folklor, epik janr, təsnifat

Ключевые слова: загадка, Вели Хулуфлу, фольклор, эпический жанр, классификация

Key words: riddle, Veli Khulufu, folklore, epic genre, classification

Vəli Xulufunun elmi yaradıcılığında tapmacalar

Xülasə

Tapmacalar xalqın ən qədim dövrlərdə müəmmalı, məcazi danışmaları ilə əlaqədar yaradıldığı hesab edilir. Ümumiyyətlə xalqın dilində müxtəlif tipli ibarə və bənzətmələr çox geniş yayılmışdı, onlardan bol-bol istifadə edilirdi. Elmdə qəbul edilən fikirlərdən biri də odur ki, ibtidai insanların dili obrazlı ifadələr və metaforalarla zəngin olmuşdur. Tapmacalar nə vaxt və hansı şəraitdə yaradılmalarından asılı olmayaraq günümüzün reallığıdır, şifahi xalq ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsidirlər və onların toplanaraq ümumxalq malına çevrilməsində Vəli Xulufu kimi fədakar elm xadimlərinin böyük rolu olub.

Загадки в научном творчестве Вели Хулуфлу

Резюме

Загадки были созданы в связи с метафорическим говором людей в древние времена. Одна из принятых в науке идей состоит в том, что язык первобытных людей был богат образными выражениями и метафорами. Загадки - реальность сегодняшнего дня, независимо от того, когда и при каких обстоятельствах они были созданы, они являются неотъемлемой частью нашей устной народной литературы, и самоотверженные ученые, такие как Вели Хулуфлу, сыграли огромную роль в их коллекции и превращении их в национальное достояние.

Riddles in the scientific work of Veli Khulufu

Summary

Riddles were created in connection with the metaphorical spoke of people in ancient times. One of the ideas accepted in science is that the language of primitive people was rich in figurative expressions and metaphors. Riddles are a reality today, regardless of when and under what circumstances they were created, they are an integral part of our oral folk literature, and selfless scholars such as Veli Khulufu have played a huge role in their collection and making them a national treasure.